

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VAQİF BƏYALİ oğlu ATAŞOV

AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ TƏMİZ ƏRZAQ
MƏHSULLARI İSTEHSALININ TƏŞKİLİ VƏ
İDARƏOLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

5308.01 - “Ümumi iqtisadiyyat”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Kooperasiya Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Eldar Allahyar oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi **Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev**

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Laçın Vəzir oğlu Abışlı

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti-
nin “Ekologiya və meşəçilik” kafedrası**

Müdafiə “___” _____ 2018–ci il tarixdə saat ___ da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.02.018 Birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

FD.02.018 Birləşdirilmiş dissertasiya şurasının elmi katibi, i.ü.f.d., dosent:

H.S.Şamilova

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı torpağı, ekosistemi və insanların sağlamlığını dəstəkləyən yeni bir istehsal formasıdır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı kimyəvi maddələrdən istifadə etmədən yüksək məhsuldarlığa nail olmaqdan ibarətdir. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsi və ölkə əhalisini ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən aqrar siyasətin prioritetləri sırasındadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı üzrə strateji yol xəritəsi”ndə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsi prioritet elan olunmuşdur. Bu prioritet çərçivəsində 2020-ci ilə kimi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, ekoloji təmiz məhsul istehsalının təşviqi, ekoloji təmiz məhsul istehsal edən fermerlərin formalaşdırılması, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişaf etdirilməsi qərarlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənən “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda da 2020-ci illərdə ekoloji təmiz süfrə üzümü istehsalının dəstəklənməsi müvafiq nazirliklərə tapşırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasındakı yekun nitqində “Bizim məhsullarımız, xüsusilə tərəvəz, meyvə məhsullarımız təbiidir. Dünyada buna orqanik deyirlər. Bu, bizim böyük sərvətimizdir. Biz bunu qorumalıyıq. Biz kənd təsərrüfatının inkişafını, xüsusilə meyvə-tərəvəz sahəsindəki inkişafını da keyfiyyəti itirmədən aparmalıyıq” deyərək müvafiq nazirliklərə göstəriş verməsi dövlət səviyyəsində ekoloji təmiz məhsul istehsalına böyük marağın olduğunu göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafı istiqamətində fəaliyyətə keçən əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısında başlanılmışdır. 2000-ci ildən etibarən isə bu istiqamətdə fəaliyyət güclənmiş və nəhayət 13 iyun 2008-ci il tarixində “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu qəbul olunmuşdur. Bu qanuna uyğun olaraq, qısa vaxt ərzində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının

inkişafına xidmət edəcək hüquqi-normativ və informasiya-məlumat bazaları formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə bağlı bir çox qaydaları təsdiqlənmişdir. Hazırda dünya üzrə 87 ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalı qanun və qaydalarla tənzimlənir və Azərbaycan da bu siyahıya daxildir.

“Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”sında da qeyd edilir ki, qarşıdakı illərdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı geniş təşviq olunacaq və genetik modifikasiya olunmuş bitkilərlə mübarizə sahəsində dövlət qurumlarının əməkdaşlığı gücləndiriləcəkdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması istiqamətində atılan addımlar hələlik istənilən nəticəni verməmiş və ölkədə bu sahənin inkişafını əngəlləyən bəzi problemlər həllini tapmamışdır. Bu problemlərin həlli yollarının araşdırılması, Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması ilə bağlı təkliflərin hazırlanması vacibdir.

Qeyd olunan faktlar və dəlillər ölkəmizdə ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə dair tədqiqat mövzusunun aktuallığını şərtləndirir və onun tədqiqatını bir daha zərurətə çevirir.

Problemin öyrənilməsi vəziyyəti. Ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi özünü get-gedə daha kəskin surətdə göstərməkdədir. Son dövrlər kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması, beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasına yönəlmiş yeni çağırışlar şəraitində aqrar iqtisadiyyatın inkişafına dair çoxsaylı elmi araşdırmalar aparılmışdır. Son illər ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili məsələlərinə də araşdırmalarda yer verilir. Bu dövrdə Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimlər Səmədzadə Z.Ə., İbrahimov E.R., Salahov S.V., Aliyev İ.H., Quliyev E.A., Ataşov B.X., Babayev A.H., Balayev R.Ə., Əhmədov A.T., İbrahimov İ.H., Xəlilov H.A., Abbasov V.H., Hüseynov M.C., Cavadov N.Ə. Vəliyev A.H., İbrahimov M.A., Qasımlı V.Ə. və başqalarının elmi araşdırmalarında aqrar siyasətin formalaşdırılması, inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı istehsalının qurulması, kənd təsərrüfatının investisiyalaşdırılması və maliyyələşdirilməsi, sahənin inkişafına dövlət dəstəyinin forma və metodlarının seçilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi, bu sahədə ümumiləşdirilmiş dünya təcrübəsinin ortaya çıxarılması, əhali gəlirlərinin artırılması, işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artırılması, daxili bazarın qorunması, ÜTT-yə qoşulma prinsipləri və sosial-iqtisadi inkişaf problemləri

əsaslı surətdə tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda bu sahədə çox saylı xarici ölkə alimlərindən Hans Müller, Alber Hovard, Rudolf Şteyner, Viller Helqa, Culia Lernud, Jelili Adegboyega Adebisi və başqalarının əsərləri və araşdırmaları var. İşdə xarici tədqiqatçıların əldə etdikləri elmi - tədqiqat nəticələrindən də geniş istifadə olunmuşdur.

Bununla belə, adları çəkilən iqtisadçı alimlərin elmi araşdırmalarının nəticələri ilə tanışlıq göstərdi ki, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi probleminin kompleks təhlili məqsəd kimi qoyulmamışdır. Bizim tədqiqatda isə ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məsələsinin kompleks halda araşdırılması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının müasir vəziyyətini geniş təhlil edib, onun inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının idarə olunması və tənzimlənməsinin sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Qeyd edilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- qloballaşma şəraitində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının inkişafının və onun tənzimlənməsinin elmi-nəzəri məsələlərinin tədqiqi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının formalaşdırılmasının əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının tənzimlənməsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixrac potensialının gücləndirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyinin artırılması imkanlarının araşdırılması;

- qida təhlükəsizliyi sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının qloballaşma mühitinə uyğun proqnozlaşdırılması və tənzimlənməsi sisteminin yeni tələblər baxımından təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqatın obyekt kimi Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmetini ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi

və onları şərtləndirən amillər və məsələlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları kimi araşdırılan mövzuya dair Azərbaycanın və xarici ölkə iqtisadçı alimlərinin qloballaşma şəraitində kənd təsərrüfatının inkişafı, xüsusilə də ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalı problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının və mərkəzlərin tədqiqat materialları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, digər normativ-hüquqi sənədlər götürülmüşdür.

Tədqiqat prosesində müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə, məqsədli proqram, iqtisadi-statistik təhlil, balans, sistemli təhlil və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı, İqtisadiyyat, Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliklərinin məlumatlarından, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO), Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzinin, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun materiallarından, xüsusi müayinə məlumatları və internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının nəzəri-metodoloji əsasları araşdırılmış, onun inkişafının genişləndirilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- ölkədə ekoloji təmiz ərzaq məhsulları bazarının formalaşdırılmasının əsas prinsipləri dəqiqləşdirilmiş və təsnifləşdirilmişdir;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalında ixrac yönümlü prioritet sahələr müəyyən edilmiş, onların perspektiv inkişafının istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizminin qloballaşma tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir;

- ekoloji kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətinin artırılması və ekoloji təmiz qida məhsullarının istehlakının yüksəldilməsi üzrə təklif və tövsiyələr verilmişdir;

- Azərbaycanda orqanik uşaq qidaları istehsal edən müəssisənin yarıdılmasının zəruriliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmış və bu barədə əsaslı təkliflər irəli sürülmüşdür;

- ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunmasının

təkmilləşdirilməsi üzrə elmi-təcrübi əhəmiyyətli təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Əldə edilən elmi nəticələr və əsaslandırılmış təkliflər ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının təşkili və tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesini sürətləndirməyə imkan verə bilər.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafına dair elmi yanaşmalar və irəli sürülən təkliflər dövlət proqramlarının, qlobal və lokal lahiyələrin hazırlanmasında və icrasında da istifadə oluna bilər.

Tədqiqat əsəri gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq elmi araşdırmalar üçün də yetərli zəmin ola bilər. Dissertasiyanın əsas müddəaları, alınmış nəticələr, həmçinin elmi yenilik elementləri ayrı-ayrı iqtisadi fənlərin tədrisində iqtisadçı kadrların hazırlanması prosesində də faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə olunması. Tədqiqat dövründə dissertasiya işinin mövzusu Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin elmi-tədqiqat işlərinin ümumi istiqamətinə uyğun olmaqla, aktual problem kimi daimi fəaliyyət göstərən elmi seminarlarda müzakirə olunmuş və Respublika Elmi-Tədqiqatların Əlaqələndirilmə Şurasının İqtisadiyyat Problemləri üzrə Elmi Şurası tərəfindən qeydə alınmışdır.

Dissertasiya işinin əsas nəzəri müddəa, nəticə və təklifləri 2016-2018-ci illərdə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu yerli və xarici jurnallarda, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu və Bakı Biznes Universitetinin 12 oktyabr 2017-ci ildə birgə keçirdikləri beynəlxalq elmi-praktik konfransın materiallarında (Bakı, 2017) öz əksini tapmışdır. Çap olunmuş elmi əsərlər sırasında “Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafını şərtləndirən amillər” (Bakı, 2016), “Вопросы поощрения производства и экспорта экологически чистой сельскохозяйственной продукции” (Moskva, 2017), “Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafında strateji yol xəritəsinin rolu” (Bakı, 2017), “Нынешнее состояние и перспективные направления развития экологически чистого сельского хозяйства в Азербайджанской Республике” (Moskva, 2017), “Ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkilinin prioritetləri” (Bakı, 2018) adlı məqalələri göstərmək olar.

Dissertasiya işində irəli sürülən təklif və tövsiyələr Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Kürdəmir Regional Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmişdir (08 yanvar 2018-ci il tarixli arayış).

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 3 sxem, 22 mətdaxili cədvəl və 9 şəkil vardır, onun ümumi həcmi 151 səhifədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **girişində** mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə vəziyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri-metodoloji əsasları, məlumat mənbələri, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, nəticələrin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi və s. öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin “Ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarələnməsinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəsilində ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının nəzəri əsasları, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarələnməsinə təsir edən amillər, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının torpaq və su resurslarının qorunmasında rolu şərh edilir.

Bu fəsilə qeyd edilir ki, ötən əsrdən etibarən inkişafda olan sənaye sahələrinin ətraf mühitə və qida məhsullarının keyfiyyətinə olan neqativ təsirlərin meydana gəlməsi, əhəlinin sosial həyat tərzinə təhlükə yaradan meyillərin güclənməsi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ideyasının əsasını qoyan başlıca səbəblərdən biridir.

Azərbaycanda işlədilən “ekoloji təmiz” anlayışın mənasını beynəlxalq qanunvericilikdə axtarsaq görərik ki, bu “bioloji”, “orqanik”, “üzvi” və “təbii” anlayışları ilə eynidir. Onun üçün də tədiqat işində “ekoloji təmiz” anlayışı ilə yanaşı, onun sinonimlərindən də istifadə edilmişdir. Orqanik əkinçiliyin pionerləri kimi İngilis botaniki Albert Hovardı, avstriyalı filozof, memar Rudolf Steineri, ingilis fermer və pedaqoq Eve Balfouru, İsveçrəli alim Hans Mülleri qeyd etmək olar.

Xüsusən 1960-cı illərin sonunda Avropa Birliyinin tətbiq etdiyi kənd təsərrüfatını dəstəkləmə siyasəti və 1970-ci ildə pestisitlərin, mineral gübrənin kəşfi də intensiv kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi təkan vermişdir. Ancaq “Yaşıl İnqilab” olaraq adlandırılan bu kənd təsərrüfatı istehsalının artımı dünyadakı aclıq problemini həll etməmişdir. Bunun əksinə olaraq, kənd təsərrüfatında istifadə olunan kimyəvi maddələrin təbii nizama və insan sağlığına ciddi şəkildə mənfi təsirləri üzə çıxmışdır. Bu zaman ekoloji kənd təsərrüfatının önəmi təkrar gündəmə gəlmişdir. 1980-ci ildən sonra ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat artdığı üçün bu sahəyə böyük ticarət marağı yaranmış və dünya üzrə orqanik məhsul ticarəti inkişaf etməyə başlamışdır. Xüsusən də XXI əsrin başlanğıcında ekoloji kənd təsərrüfatına diqqət daha da artmışdır. Hazırda dünyada ən geniş orqanik kənd təsərrüfatı ərazisinə sahib olan ölkələr siyahısında Avstraliya, Argentina, Çin, ABŞ, İtaliya, Braziliya, İspaniya, Almaniya, Uruqvay, İngiltərə fərqlənir.

Beynəlxalq Ekoloji Kənd Təsərrüfatı Hərəkatı Federasiyasının (IFO-

AM) məlumatına görə, dünyanın 179 ölkəsində 2,3 milyon fermer 50,9 milyon hektar ərazidə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olur. Hazırda dünyada ümumi ərzaq məhsulları istehsalının təqribən 2 faizini ekoloji təmiz məhsullar təşkil edir.

Orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı aqrar sektorda davamlı inkişaf üsulu olmaqla bir sıra sosial, ekoloji və iqtisadi problemlərin səmərəli surətdə həll edilməsinə imkan yaradır. Bu sahədəki qeyd edilənləri ümumilləşdirərək ekoloji təmiz kənd təsərrüfatını, ənənəvi və biotexnoloji kənd təsərrüfatınınnda aşağıdakı fərqli cəhətlərini qeyd edə bilərik.

Cədvəl 1

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ənənəvi və biotexnoloji kənd təsərrüfatından fərqi

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı	Ənənəvi kənd təsərrüfatı	Biotexnoloji kənd təsərrüfatı
Kimyəvi gübrədən istifadə olunmur	Kimyəvi gübrədən istifadə olunur	Kimyəvi gübrədən istifadə olunur
İstehsal edilən məhsul insan sağlamlığı üçün təhlükə törətmir	İstehsal edilən məhsulda kimyəvi maddət qalıqları olub və insan sağlamlığı üçün təhlükə törədə bilər	İstehsal edilən məhsul genetik cəhətdən modifikasiya olunmuşdur və insan sağlamlığına təsiri tam bilinmir
Növbəli əkinçilik məcburidir	Növbəli əkinçilik az tətbiq edilir	Növbəli əkinçilik az tətbiq edilir
Yabani otlar tamamilən yox edilmir, sadəcə nəzarət edilir	Zərərli və yabani otlar tamamilən yox edilir	Zərərli və yabani otlar tamamilən yox edilir
Torpaqda orqanik maddə və humus artar	Torpaqda orqanik maddə və humus itkisi olur	Torpaqda orqanik maddə və humus itkisi olur
Torpaqda canlıların yaşaması üçün hər hansı bir problem olmur.	Torpaq canlılarının yaşayışı çətinləşir	Torpaq canlılarının yaşayışı çətinləşir
Gübrələmə və zərərvericilərlə mübarizə xərcləri azdır	Gübrələmə və zərərvericilərlə mübarizə xərcləri çoxdur	Gübrələmə və zərərvericilərlə mübarizə xərcləri çoxdur

Göründüyü kimi, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı birbaşa insanların sağlamlığına, ətraf mühitin qorunmasına xidmət edir. Yəni ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı xüsusən insan sağlamlığının qorunması baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat işində ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarəolunmasına təsir edən amillərə geniş yer ayrılmışdır. Araşdırmamız göstərir ki,

ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarə olunmasına təsir edən çoxsaylı amillər mövcuddur. Belə ki, ekoloji tələblərə cavab verən əkinçilik sistemində torpağın strukturunun saxlanması və təbii münbitliyinin artırılmasının kimyəvi-sintetik maddələrdən istifadə edilmədən ekoloji üsullarla tənzimlənməsi, yalnız ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və təbii icazə verilmiş təbii və qeyri-təbii vasitələrdən istifadə edilməsi vacibdir. Həmçinin növbəli əkinlərdə çoxillik və birillik paxlalı ot bitkilərinin, onların dənli paxlalı bitkilərlə qarışıq səpinlərindən istifadə olunması, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına keçmiş və ya keçməkdə olan əkin sahələrinin kimyəvi maddələr təbiiq olunduğu əkin sahələri ilə növbələşdirilməməsi mühüm məsələdir. Bitkilərin xəstəlik, zərərverici və əlaq otlarından mühafizəsində yalnız aqrotexniki, mexaniki, fiziki və bioloji üsullardan, həmçinin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında təbiiq icazə verilmiş digər vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Xüsusən genetik modifikasiya olunmamış bitkilərdən, yaxud müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmamış kənd təsərrüfatı bitki materiallarından istifadə edilməməlidir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının idarə olunmasına müsbət və mənfi yöndə təsir edən amillər mövcuddur. Mənfi yöndə təsir edən amillərdən biri ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının sertifikatlaşdırılması ilə bağlı problemin həllini tapmamasıdır. Hazırda ölkədə orqanik məhsul istehsal edən istehsalçılar olsada, onların müvafiq sertifikatının olmaması, istehsal etdikləri məhsullarını bazara ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulu kimi çıxartmağa imkan vermir.

Digər bir məsələ isə ondan ibarətdir ki, fermerlərin orqanik məhsul istehsalına keçdiyi müddətdə qarşılaşacaqları itkilərin qarşısının alınması mexanizmi yoxdur. Burada, onu da qeyd edək ki, dünya üzrə orqanik istehsalat keçidin xüsusən məhsuldarlığa təsiri müxtəlif olur. Belə ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində orqanik sistemlər məhsuldarlığı azaldır. Amma suvarılan torpaqlarda orqanik kənd təsərrüfatına keçid adətən, demək olar ki, eyni məhsuldarlığa aparıb çıxarır. Ənənəvi olaraq yağışla bəslənən və dəmyə sahələrdə isə orqanik kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı artırmaq potensialı da mövcuddur.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalında torpaq və su resurslarından səmərəli istifadə edilməsi də mühüm məsələlərdən biridir. Orqanik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçıları həm insan sağlamlılığını, həm də ətraf mühiti düşünməlidir. Bildiyimiz kimi, kənd təsərrüfatının inkişafı ətraf mühitin bu və ya digər dərəcədə korlanmasına, populyasiyaların deqradasiyasına, meşələrə və digər təbii landşaftlara ziyan vurulmasına, şoranlaşma və səhrələşmə prosesinin sürətlənməsinə təkan vermişdir. Onun üçün də ancaq orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı nəticə-

sində bu problemlərdən qaçmaq olar.

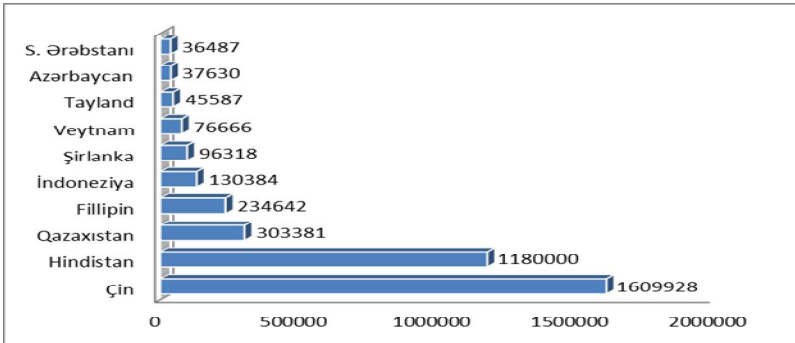
Azərbaycan dünyanın az torpaqlı ölkələri sırasındadır. Ekoloji kənd təsərrüfatında isə məhsul rotasiyaları, əkinlərarası kəsmə, simbiotik birliklər, bitki örtüləri, üzvi gübrələr, minimum şümləmə kimi tədbirlər orqanik tədbirlərin mərkəzində yer alır. Bunlar torpağın strukturunu təkmilləşdirməklə və daha möhkəm sistemlər yaratmaqla torpaq fauna və florasını qoruyur. Öz növbəsində, qida maddələrinin və enerjinin dövriyyəsi artır, mineral gübrələrin kompensasiyasını təmin etmək məqsədilə qida maddələri və su üçün torpağın tutum qabiliyyəti artırılır. Bu cür idarəçilik texnikaları torpaq eroziyasını nəzarətdə saxlamaqda da mühüm rol oynayır.

Orqanik kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələrdən istifadə olunmaması həm də su resurslarının çirklənməsinin qarşısını alır. Orqanik fermerlər bütün səviyyələrdə biomüxtəlifliyin həm mühafizəçiləri, həm də istifadəçiləridir. Gen səviyyəsində ənənəvi və uyğunlaşdırılmış toxum və cinslərə xəstəliklərə qarşı daha müqavimətli və iqlim təzyiqlərinə qarşı daha möhkəm olduqlarına görə üstünlük verilir. Növlər səviyyəsində müxtəlif bitki və heyvan kombinasiyaları onların məhsuldarlığı üçün qida və enerji dövriyyəsinə optimallaşdırır. Ekosistem səviyyəsində orqanik sahələr içində və ətrafında mövcud olan təbii sahələr və kimyəvi zənginləşdirmələrinin yoxluğu insan həyatına uyğun yaşayış mühiti yaradır.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarəolunmasının müasir vəziyyətinin təhlili”** adlanan ikinci fəslində ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının mövcud durumu, əhalinin ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ilə təminatının qiymətləndirilməsi, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarəolunmasında mövcud problemlər şərh edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində ekoloji məhsulların payına gəldikdə isə rəsmi statistikada bununla bağlı heç bir məlumat verilmir. Amma İFOAM-ın (Beynəlxalq Ekoloji Kənd Təsərrüfatı Hərəkatı Federasiyasının) məlumatına əsasən Azərbaycan ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilən əkin sahəsinə görə Asiyada ilk onluqda təmsil olunur.

Qeyd edək ki, ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı məsələsi aqrar islahatlardan dərhal sonra yeni yaranan kiçik təsərrüfatların potensialını gücləndirmək məqsədi ilə gündəmə gəlmişdir. Xüsusən də Azərbaycan Respublikasında Ekoloji Kənd Təsərrüfatı Hərəkatının pioneri sayılan Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası (GABA) beynəlxalq donorlarında diqqətini bu məsələyə cəlb edərək müvafiq layihələr həyata keçirməyə başlamış-

Şəkil 1. Asiyada orqanik kənd təsərrüfatı üzrə ən çox əkin sahəsi olan 10 ölkə, 2015-ci ildə (hektar)

dır. Azərbaycanda ekoloji təmiz məhsul istehsalına başlayan təsərrüfatlarla bağlı ilkin məlumatlara isə əsasən GABA sahib olmuşdur. İFOAM-nın hesabatlarında məlumatlar 2015-ci ili əhatə edir.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə göstəricilər

Göstəricilər	İllər				
	2007	2008	2009	2010	2015
Ekoloji kənd təsərrüfatı altında olan sahə, ha	17456,0	21267,0	21339,7	21847,2	37630
Ekoloji istehsal üsulunu seçən fermer təsərrüfatlarının sayı	226,0	388,0	392,0	412,0	305
Kəçid dövründə olan fermer təsərrüfatlarının sayı	34,0	48,0	75,0	117,0	-
Üzüm	-	-	-	-	41
Digər bitkilər (ha)	91,0	409,1	429,5	158,2	206
Dənli bitkiləri (ha)	1171,0	1452,0	1870,0	2364,0	1598
Tərəvəz və bostan bitkiləri (ha)	290,0	328,0	363,0	549,0	213
Çoxillik bitkilər (ha)	729,0	848,0	914,0	949,0	767
Yabani məhsul yığılan ərazilər (ha)	302,0	675,0	488,0	497,0	1063
Otlaqlar və biçənəklər (ha)	14873,0	17554,0	17275,0	17330,0	-
Günəbaxan (ha)	66,0	83,0	82,0	84,0	126
Sitrus bitkiləri (ha)	-	-	-	-	516
İri buynuzlu mal-qaranın sayı (baş)	298,0	374,0	489,0	553,0	-
Xırda buynuzlu mal-qaranın sayı (baş)	2050,0	4290,0	5124,0	6025,0	-

Cədvəl 2-dən görünürdü ki, İFOAM-nın məlumatına görə 2015-ci ildə Azərbaycanda 305 fermer tərəfindən 37,6 min ha sahədə ekoloji təmiz məhsul yetişdirilmişdir.

DSK tərəfindən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə informasiya toplanmadığı üçün ölkədə istehsal olunan ərzaq məhsullarının neçə faizinin ekoloji təmiz olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Amma fakt ondan ibarətdir ki, ölkədə ekoloji təmiz yabanı məhsullar (göbələk, moruq və s.) yığılır və istehlak olunur. Hazırda Azərbaycanda rəsmən orqanik məhsul istehsal etdiyini bəyan edən şirkətlər var. Məsələn, Göyçay rayonunda yerləşən “Aznar” zavodunun nar şirəsinə Avropa sertifikatlaşdırma şirkəti Agreco (Almaniya) tərəfindən 2016-cı ildə “Organic” (Orqanik) sertifikatı verilmişdir. “BIO Siegel” 2001-ci ildən Almaniya Aİ-nin tələbləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin məhsullarının keyfiyyətini təsdiqləyən yeganə dövlət nişanəsi hesab olunur.

Həmçinin Ağsu rayonunda yerləşən “Az-Granata” MMC-nin istehsal etdiyi nar məhsulları Almaniyanın Lacon GmbH İnstitutu tərəfindən orqanik sertifikatlaşdırılıb. Bu şirkət 2011-ci ildən etibarən orqanik nar şirələrini Almaniya ixrac edir.

“Gilan holdinq” tərəfindən də orqanik məhsul istehsal olduğu bildirilir. Məsələn, Qəbələ konserv zavodunda orqanik nar konsentratı və nar şirəsi istehsal edilir. Bu məhsulun Avropa və Amerika bazarlarında satışı üçün “Ecocert” tərəfindən sertifikatlaşdırılır. Eyni zamanda “Jalə” şirələrinin də ekoloji saf və təmiz olduğu bildirilir. “Gilan holdinq”-in ekoloji təmiz fındıq məhsulları da istehsal etdiyi verilən məlumatlar arasındadır.

Azərbaycanın digər bir holdinqi “Azərsun Holdinq” də orqanik tərəvəz və bostan bitkilərinin əkinini də həyata keçirdiyini bildirir. Qeyd edək ki, bu holdinq iri kənd təsərrüfatı kompleksinə sahibdir. Şirkət tərəfindən 10 min hektardan çox ərazidə əkinlər həyata keçirilməkdədir.

Nar Şirəsi ilə yanaşı çay istehsalçıları da orqanik sertifikat almağa başlayıb. Belə ki, “Astara Çay” MMC-nin çay sahələrində Almaniyanın “Lacon” şirkəti tərəfindən ekoloji müşahidələr aparılır. “Astara Çay” MMC “Locon” Avropa ekoloji təmiz qida sertifikatı ilə istehsal etdiyi qara çay, orqanik “Aztea” brendi ilə həm yerli və həmçinin xarici bazarlarda satılır.

Onu da qeyd edək ki, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ilə yanaşı, həm də halal ekoloji təmiz heyvandarlıq məhsulları istehsal və ixrac etmək potensialı böyükdür. 2017-ci ilin məlumatına görə, halal qida məhsulları bazarı 415 milyard dollarlıqdır. Bu bazardakı ən böyük 5 ixracatçı isə qeyri-müsəlman ölkələridir (Braziliya, Avstraliya, Hindistan, Fransa və Çin). Halal qida məhsullarının ən böyük idxalçısı isə Səudiyyə Ərəbistanı, Malaziya və Birləşmiş

Ərəb Əmirlikləridir. Azərbaycanın, xüsusən də Kürfəz ölkələrin halal orqanik heyvandarlıq məhsulları ixracı da mümkündür. Halal ekoloji təmiz heyvandarlıq məhsulları digər məhsullarla müqayisədə daha baha qiymətə satıldığı üçün bu həm də istehsalçıların gəlirlərinin artmasına xidmət edəcəkdir.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı həm də birbaşa ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Çünki ərzaq təhlükəsizliyi hər bir insanın sağlam və məhsuldar həyat tərzi üçün zəruri həcmdə və sağlamlıq üçün təhlükəsiz olan ərzağa fiziki və iqtisadi cəhətdən əlyətərliliyinə təminat yaradılması deməkdir. Məhz ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı da vətəndaşların sağlamlıq üçün təhlükəsiz olan ərzağa əlyətərliliyinə təminat verir.

Son illər istixana komplekslərində də ekoloji təmiz məhsul yetişdirilməyə başlanmışdır. Belə ki, 2017-ci ilin dekabr ayında Xəzər rayonunun Zirə qəsəbəsində istifadəyə verilən “Baku agropark” ASC məxsus istixanada yüksək keyfiyyət göstəricilərinə malik olan ekoloji təmiz məhsullar istehsal edilir. Kimyəvi maddələrdən istifadə edilmədən istehsal olunan məhsullar “Tomat.az” brendi ilə əsasən ixrac edilir.

Burada onu da nəzərə almalıyıq ki, FAO-nun məlumatına görə, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı yalnız sertifikatlaşdırılmış təsərrüfatlarla və ya məhsullarla məhdudlaşmır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının tələblərinə tam cavab verən amma sertifikatlaşdırılmamış məhsullarda buraya aid edilə bilər. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sertifikatlaşdırılmamış ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sistemləri mövcuddur ki, burada məhsullar ya yerli səviyyədə istehlak olunur ya da ki, birbaşa təsərrüfatda satılır. Məsələn FAO-nun bu yanaşmasını əsas alsaq Azərbaycanda kifayət qədər ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunur. Sadəcə bir faktı qeyd edək ki, DSK-nın məlumatına əsasən 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında gübrələnmiş sahənin ümumi əkinində xüsusi çəkisi 58 % olmuşdur. Yəni respublikadakı əkin yerlərinin 42 %-nə gübrə verilməmişdir. 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalması zamanı aydın olmuşdur ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpağı olan təsərrüfatların 3,7 faizi zərərvericilərə qarşı pestisidlərdən istifadə edirlər.

Ümumən Azərbaycanda gübrə və pestisidlərdən istifadə faizi yüksək deyil. Eyni zamanda “Toxumçuluq haqqında” Qanuna əsasən toxumun istehsalında və dövriyyəsində genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin, yaxud müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmış kənd təsərrüfatı bitki materiallarının istifadəsinə yol verilmir. Yəni Azərbaycanda sertifikatlaşma olmasa da əslində ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalı var. Xüsusən də həyətəyən sahələrdə məhsul istehsalı ekoloji cəhətdən təmiz olur. FTMMS (Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Moni-

torinqi Sisteminin) məlumatlarına əsasən 2016-cı ildə həyətiani sahələrdə məhsul istehsalına dair göstəricilər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

Həyətiani sahələrdə məhsul istehsalına dair göstəricilər, 2016-cı ildə

	Həyət- yani sahələr, min ha	Həyətiani sahələrin ümumi əkini sahə- lərində xüsusi çəkisi, %	Həyətiani sahələrdə natural ifadədə ümumi istehsal, min ton	Həyətiani sahələ- rinin xüsusi çəkisi, %	Həyətiani sahələrdə dəyər ifa- dəsində ümumi istehsal, mln. AZN	Həyətiani sahələri- nin xüsusi çəkisi, %
Ölkə üzrə cəmi	94.2	5.4	x	x	307.8	12.9
Tərəvəz	21.1	29.6	170.0	14.9	43.2	11.7
Kartof	10.5	16.8	129.2	14.7	44.2	12.8
Bostan	3.0	11.5	42.6	9.2	7.9	10.2
Meyvə	46.2	34.7	323.4	36.6	188.3	37.4
Talvar üzümü	8.4	60.3	45.9	44.3	20.4	43.9
Qargıdalı	1.5	4.1	7.7	3.6	2.0	3.4
Yem bitkiləri	3.5	0.9	20.9	0.7	1.8	0.7

Qeyd edək ki, bir çox inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə orqanik əkinçiliyin tələblərinə tamamilə cavab verən lakin sertifikatlaşdırılmayan kənd təsərrüfatı sistemi mövcuddur. Sertifikatlaşdırılmamış orqanik əkinçilikdə çatışmazlıqlara baxmayaraq məqsədli şəkildə sintetik materiallardan istifadə edilmir. Bu da kənd təsərrüfatı sistemlərinin miqyasının ölçülməsini çətinləşdirir, çünki onlar sertifikatlaşdırma və formal bazar sistemlərindən kənarında mövcuddur. Bu sistemlərin məhsulları əsasən ev təsərrüfatları tərəfindən istehlak olunur və ya lokal olaraq satılır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı həm də respublikamızın ixrac imkanlarını da artıracaqdır. Hazırda dünya üzrə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının həcmi 75 milyard avrodur (85.6 milyard ABŞ dolları). Burada əsas pay isə 35.8 milyarda avro (39.7 milyard ABŞ dolları) ilə ABŞ məxsudur. Sonrakı yerləri 8.6 milyarda avro (9.5 milyard ABŞ dolları) Almaniya və 5.5 milyarda avro ilə (6.1 milyard ABŞ dolları) Fransa tutur. İFOAM-ın son məlumatlarında Azərbaycanın ekoloji təmiz ərzaq məhsulları bazarının həcmi isə 3 milyon avro dəyərində qiymətləndirilir. Azərbaycanda ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ixrac edən şirkətlərin sayı barədə məlumat verilməsədə 50 şirkət tərəfindən bu məhsulların ölkəmizə idxal ediliyi bildirilir.

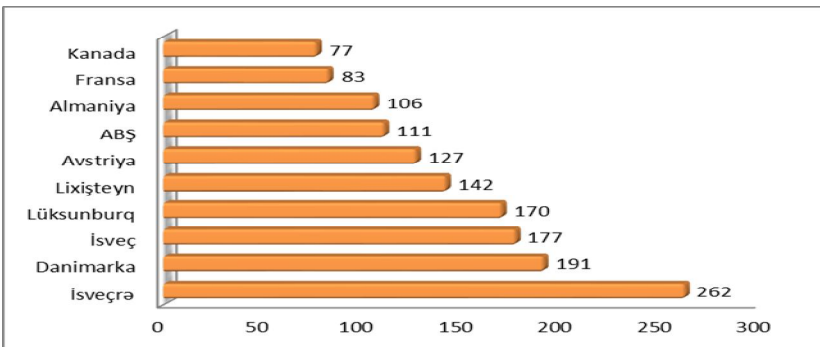
Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ilə yanaşı,

həm də halal ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal və ixrac etmək potensialı böyükdür. Araşdırmamız göstərir ki, Azərbaycan xüsusən də Körfəz ölkələrinə ekoloji təmiz halal əti ixracı reallaşdırıla bilər. Bu zaman qoyunşuluqla məşğul olan fermerlərin də gəlirləri dəfələrlə arta bilər.

Tədqiqat işində əhalinin ekoloji təmiz ərzaq məhsulları ilə təminatının qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Göstərilmişdir ki, Strateji Yol Xəritəsindəki tədbirlərdən biri də sağlam qidalanmanın təşviq edilməsidir. Burada vurğulanır ki, ərzaq təhlükəsizliyi sistemində ən mühüm məqamlardan biri də əhalinin sağlam qidalanması ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ərzaq məhsullarının istehlakında orqanik ərzaq məhsulları istehlakının payının artırılması istiqamətində fəaliyyətlərdə var. Hazırda bu siyahıya İsveçrə, Danimarka, İsveç kimi Avropa ölkələri başçılıq edir.

Tədqiqatımız göstərir ki, 2025-ci ilə kimi orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının ciddi şəkildə artırmaq mümkündür. Hazırda Azərbaycanın daxili bazarında orqanik ərzaq məhsulları satılır və əhali tərəfindən istehlak olunur. Məsələn, supermarketlərdə supermarketlərdə İspaniya və Yunastandan orqanik zeytun yağından tutmuş Türkiyədən meyvə qurusuna kimi müxtəlif məhsullar istehlakçılara təklif edilir. Xüsusən də marketlərdə Bolqarsandan və Estoniyadan idxal olunan orqanik konservlərə rast gəlmək olur. Bununla yanaşı bir çox marketdə orqanik HİPP marakalı uşaq qidaları da satılır. Həmçinin yerli istehsal olunan məhsullarda bu marketlərdə satılır. Lakin ölkəmizdə yerli məhsulların "EKO" sözləri ilə markalanmasında problemlər həllini tapmadığı üçün bu sahədə uçotun aparılması da çətinləşir.

Şəkil 2. Dünyada adambaşına orqanik ərzaq məhsullarının istehlakı üzrə ilk onluqda olan ölkələr, 2015-ci ildə (avro)

Təhlil nəticəsində ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarəolunmasında mövcud problemlər qiymətləndirilmişdir. Vuruşlanmışdır ki, orqanik kənd təsərrüfatı həm insan sağlamlığı, həm də ətraf mühit üçün təhlükəsizdir. Bunun üçün də ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının təşviq edilməsi milli maraqlarımıza cavab verir. Ölkəmizdə ənənəvi kənd təsərrüfatının istehsalı təşviq edilsə də genetik modifikasiya olunmuş ərzaq məhsulları istehsalına yerli səviyyədə icazə verilmir. Azərbaycanın mövcud qaydaları GMO məsələsinə həssas yanaşır. Onun üçün də ölkəmizdə satışa çıxarılan ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının etiketi üzərində həmin məhsulların istehsalında GMO və onların törəmələrindən istifadə edilməməsi haqqında qeydin olması ilə bağlı tələb var.

Qeyd edək ki, Nazirlər Kabineti ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dövriyyəsi qaydalarını da təsdiq edilmişdir. Amma araşdırmamız zamanı da aydın olmuşdur ki, ölkəmizdə istehsal edilən və idxal edilən orqanik məhsullarla bağlı bu qaydalara tam əməl edilmir. Belə ki, marketlərdə orqanik ərzaq məhsulları satılanda onların satışı zamanı bu qaydalar pozulur. Hər şeydən öncə marketlərdə orqanik məhsullar ənənəvi qaydada istehsal edilən ərzaq məhsulları ilə bir yerdə satılır. Orqanik məhsulların satışında və daşınmasında mövcud qaydalara əməl olunmur. Həmçinin mövcud qaydalara əsasən ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satışı üçün xüsusi ixtisaslaşdırılmış mağazalar açıla bilər. Hələlik isə ölkəmizdə belə mağazalar yoxdur. Amma bəzi ticarət obyektlərində idxal olunan orqanik məhsulların satışı xüsusi bölmələrdə həyata keçirilir.

Araşdırmamız göstərir ki, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarəolunmasında mövcud problemlərin qısa müddətdə həlli vacibdir.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalının təşkili və idarəolunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”** adlanan üçüncü fəsildə ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının və satışının təşkili prioritetləri, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarəolunmasında dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarəolunmasının təkmilləşdirilməsi mexanizmləri verilmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı müəyyən edilən prioritetlərdən biri ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsidir. Bu prioritet çərçivəsində 2020-ci ilə kimi 4 mühüm tədbirin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

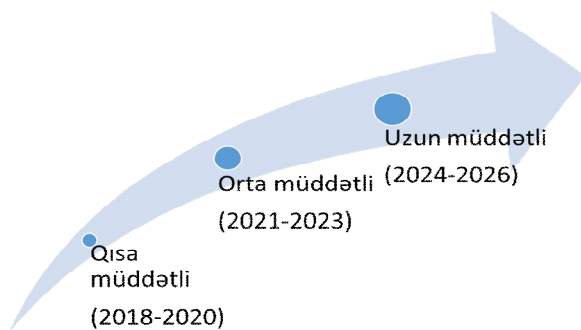
Fikrimizcə, “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” qanunun təkmilləşdirilməsi prosesində “Ekoloji təmiz” sözünün “orqanik” sözü ilə əvəzlənməsi məsələsinə də baxıla bilər. Eyni zamanda təkmilləşdirmə prosesində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına dair İFOAM normaları və Kodeks Alimentarius Qaydaları (“Kodeks”) nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının sertifikatlaşdırılması mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində işlərin sürətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Strateji Yol Xəritəsində ekoloji məhsulların ixracına dəstək verilməsinə xüsusi yanaşma da təqdirəlayiqdir. Bu işə öz növbəsində ekoloji təmiz istehsalla məşğul olan fermerin bazara çıxış problemini həll edəcəkdir. Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 21 sentyabr tarixli sərəncamına əsasən yaradılan www.azexport.az internet portalı da orqanik məhsul istehsalçılarının yeni bazarlara çıxarış imkanlarının artmasına xidmət edəcəkdir. Azexport.az portalı Alibaba.com, All.biz və dünyanın digər məşhur onlayn ticarət platformalarına da inteqrasiya olunduğu üçün istehsalçıların malların ölkə daxili ilə yanaşı xaricdən də sifarişlər daxil olacaq. Digər tərəfdən, Azexport.az portalı bütün xidmətləri Azərbaycan sahibkarları üçün ödənişsiz olaraq göstərilir.

Ekoloji təmiz istehsalı 3 mərhələdə inkişafı ilə bağlı tədbirlərin olması məqsədəuyğun olardı. Qısa müddət üçün nəzərdə tutulan tədbirlər çərçivəsində ilk növbədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə, orqanik istehsalla məşğul olan fermerlərin formalaşdırılmasına və fermerlərin bir pəncərə prinsipi ilə sertifikatları almasının təşkilinə və bu tip digər məsələlərin həllinə nail olunmalıdır. Orta müddətli tədbirlər çərçivəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və orqanik məhsul istehsal edən fermerlərin sıralarının genişləndirilməsi təmin edilməlidir. Uzun müddətli tədbirlər çərçivəsində isə orqanik məhsullarının ixracının artırılması və rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində iş aparılmalıdır.

Bu tədbirin uğurlu icrası üçün 31 dekabr 2022-ci il tarixinə qədər orqanik məhsul istehsalçılarında subsidiya verilməsi məsələsinə baxılmasını təklif edirik. Belə bir qərarın qəbulu yuxarıda qeyd etdiyimiz qısa müddətli və orta müddətli tədbirlərin reallaşmasına, respublikada ekoloji təmiz məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Azərbaycanda da ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilərkən ilk vaxtlarda dövlət tərəfindən bu məhsulları istehsal edən təsərrüfatlara aşağı faizlə kreditlərin verilməsi də vacibdir. Bu zaman dövlət tərəfindən xüsusi olaraq 5 və ya 10 məhsul müəyyənləşdirə və onlara güzəştli kredit verə bilər.

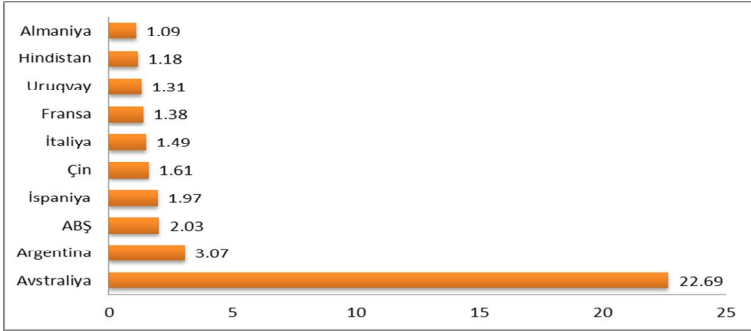

Sxem 1. Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının inkişaf mərhələləri

Eyni zamanda ölkədə üzvi gübrələrin və kompostların hazırlanması da dəstəklənməlidir. Mineral gübrələrlə müqayisədə daha effektiv və təsərrüfat-iqtisadi baxımdan daha səmərəli olan və fermentasiya texnologiyası ilə istehsal olunan üzvi və üzvi-mineral gübrələrin ilk növbədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində tətbiqi stimullaşdırılmalıdır.

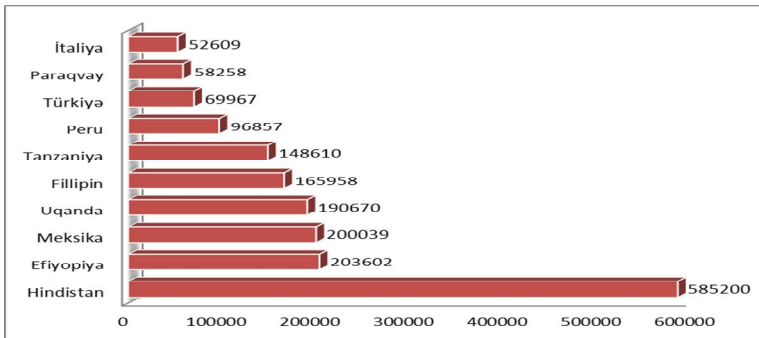
Qeyd edək ki, araşdırmamız zamanı Azərbaycanda orqanik uşaq qidalarının istehsalını təşkil etmək məsələsinin aktuallığı da üzə çıxmışdır. Hazırda Azərbaycanda uşaq qidaları istehsal edilmir və 2017-ci ildə 17 milyon ABŞ dolları dəyərində uşaq qidası ölkəyə idxal olunmuşdur. Bunun içərisində orqanik HIPP marka körpə və uşaq qidaları da var. Dövlət proqramına əsasən 2008-2015-ci illərdə Azərbaycanda uşaq qidası istehsalı təşkil edilməli idi. Bu məqsədlə 2011-ci ildə Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti və Almaniyanın “HIPP” şirkəti arasında xidməti müqavilə də imzalanmışdır. Lakin prosesin sonrakı gedişində bu layihə reallaşmadı.

Tədqiqat işində ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunmasında dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalı bütün dünyada yüksəliş dövrünü yaşayır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu gün dünyanın 179 ölkəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sektoru inkişaf etdirilməklə ekoloji təsərrüfatçılıq məqsədilə istifadə olunan torpaqların sahəsi 50,9 milyon hektar təşkil edir. Belə ki, Avstraliyada 22,7 milyon hektar, Argentinada 3,1 milyon hektar, ABŞ-da 2,0 milyon hektar ərazidə ekoloji təmiz məhsul yetişdirilir.

Şəkil 3. Dünyada orqanik kənd təsərrüfatı üzrə ən çox əkin sahəsinə malik olan 10 ölkə, 2015-ci ildə (milyon hektar)

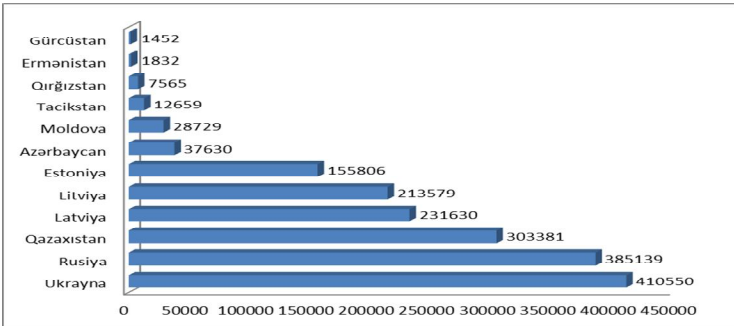
2015-ci ilin məlumatına görə Hindistanda 585 min fermer ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğuldur. Efiopiya da isə 204 min nəfər, Meksikada isə 200 min nəfər ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalı ilə gəlir əldə edir.

Şəkil 4. Dünyada orqanik kənd təsərrüfatı üzrə ən çox istehsalçıya malik olan 10 ölkə, 2015-ci ildə

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı inkişafı ilə bağlı dünyanın müxtəlif ölkələrində tədbirlər həyata keçirilir. BMT-nin qurumları olan UNEP, FAO və digərləri bu istiqamətdə layihələr həyata keçirir. Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üçün tədbirlər görülürkən müsbət beynəlxalq təcrübədən də istifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan biz həm

keçmiş SSRİ respublikalarının, həm də inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıq.

Şəkil 5. Keçmiş SSRİ respublikalarında orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının əkin sahəsi, 2015-ci ildə (hektar)

Aparduğumuz araşdırma zamanı gəldiyimiz qənaət ondan ibarət oldu ki, Türkiyə Respublikasının və Avropa Birliyi ölkələrinin təcrübəsindən Azərbaycan üçün daha faydalı ola bilər. Son illər Türkiyə təcrübəsi ilə bağlı ölkəmizdə də xeyli araşdırmalar aparılıb və müvafiq layihə həyata keçirilib.

Avropa Birliyi ölkələrindən Estoniya Respublikasının təcrübəsindən istifadə olunmasının ölkəmiz üçün faydalı ola biləcəyi qənaətindəyik. Keçmiş SSRİ respublikası olan Estoniyada əkin sahələrinin 16.3 faizində ekoloji təmiz məhsul yetişdirilir. Ümumiyyətlə dünya üzrə 11 ölkədə əkin sahələrinin 10 faizindən çoxu orqanik kənd təsərrüfatına məhsulları istehsalına ayrılmışdır və Estoniya Respublikası da bu siyahıda təmsil olunur.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Estoniyada uşaq bağçalarının və məktəbləri orqanik məhsulla təmin edilməsi işi gücləndirilmişdir. Hazırda uşaq bağçaları və məktəblərin orqanik məhsulların verilməsində marağının artımına baxmayaraq, çox vaxt yüksək qiymət və mürəkkəb logistika, eləcə də məlumatların çatışmazlığı və izafi bürokratiya, orqanik məhsulların təklifinə maneə kimi görünür.

Orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində böyük təcrübəsi olan qonşu Türkiyə Respublikasında isə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri 1986-cı ildən Avropaya kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən şirkətlərin tələblərinə əsasən, ixracata yönəlik olaraq başlamışdır. Türkiyə inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərini də ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalına investisiya qoymağa cəlb edə bilmişdir. Məsələn, Türkiyənin İzmir şəhəri yaxınlıqda

yerləşən Alman şirkəti “Rapunzel”ə məxsus və ekoloji təmiz məhsul istehsal edən emal müəssisəsini buna nümunə göstərə bilərik.

Azərbaycan üçün həm də Türkiyənin orqanik əkiçiliyin kreditləşdirilməsi mexanizmi maraqlı ola bilər. Azərbaycanda da bunun tətbiq mümkündür. Ümumiyyətlə xarici təcrübə ilə bağlı apardığımız araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının stimullaşdırılması üçün Türkiyə təcrübəsindən yaralana bilərik.

Dissertasiyada ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi mexanizmlərinə geniş yer verilmişdir. Göstərilmişdir ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının təşkili mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zamanı həm də ölkəmizdə üzvi gübrələrinin istehsalının təşkili məsələlərini də nəzərə almalıyıq.

Eyni zamanda ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının idarə olunması ilə bağlı mexanizmlərində müasir tələblərə uyğun qurulması vacibdir. Həmçinin özəl şirkətlərin sertifikatlaşma prosesində rol alması təşviq edilməlidir. “Azekosert” MMC Azərbaycanda ekoloji təmiz ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının inspeksiyası və sertifikatlaşdırılması ilə məşğul olan ilk və yeganə ekoloji sertifikatlaşdırma orqanıdır.

Göründüyü kimi, bu şirkət yaranan zaman ölkəmizə hələ sahəni tənzimləyən qanun qəbul olunmamışdır. Hazırda isə özəl Sertifikatlaşdırma Orqanlarının aktiv rolunu təmin etmək üçün bəzi qanun və qaydalarda təkmilləşdirmələrin aparılması zəruridir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dünyada bir çox sertifikatlaşdırma orqanı fəaliyyət göstərir və inkişaf etmiş ölkələrdə onların əksəriyyəti özəl şirkətlərdir.

2017-ci ildə yeni yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (QTA) ixrac edilən qida məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrində infrastruktur və məhsulların təhlükəsizlik meyarları üzrə ekspertizaların keçirilməsini təşkil etmək, belə ekspertizaların nəticələrinə uyğun olaraq, müəssisələrə təsdiqedic kod nömrələri və ixracatçılara qida təhlükəsizliyi sertifikatları vermək, həmin məhsulların istehsal və emal müəssisələrinin reyestrini aparmaq, qida məhsullarının ixracı ilə bağlı idxalçı ölkələrin, o cümlədən Avropa İttifaqının bu sahədə tələblərinin icrasını həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir. Bu agentlik qida məhsullarının keyfiyyətinə dair standartların və texniki şərtlərin layihələrinə qanunla müəyyən olunmuş qaydada rəy verilməsi üçün “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi ilə bağlı tədbirlər görmək, habelə belə layihələrə rəy vermək hüququna da malikdir.

Bizim araşdırmamız göstərir ki, QTA həm də ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkili və idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Belə ki, bu agentlik “bir pəncərə” prinsipi əsasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfı və ərzaq məhsulları istehsalçılara müvafiq sertifikatları verə bilər.

Onu da qeyd edək ki, QTA həm də saxta ekoloji təmiz ərzaq məhsullarına qarşı mübarizədə mühüm rol ala bilər. Son illər saxta ekoloji təmiz ərzaq məhsullarına satışda olması Azərbaycan tədqiqatçılarını da narahat edən məsələlərdəndir.

Sonda qeyd edək ki, Azərbaycanda ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı ilə bağlı tədqiqatımız nəticəsində gəldiyimiz qənaətdən biri ondan ibarətdir ki, ölkəmizdə bu sahənin inkişafı və təbliğində bu günə kimi əsasən Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası başda olmaqla QHT-lər rol almışlar. Azərbaycanda ekoloji fermerçiliyin təbliği və regionlarda inkişafı ilə əlaqədar bağlı bəzi dövlət qurumlarının fəaliyyəti isə qənaətbəxş olmamışdır. Dövlət qurumlarının bu sahədə təşəbbüsü ələ alması və ekoloji kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı ilk növbədə pilot rayonları müəyyənləşdirməsi yaxşı olardı. Bizim qənaətimizcə, Zaqatala, Balakən, Gədəbəy, Daşkəsən, Lerik, Yardımlı rayonları pilot rayonlar kimi seçilə bilər. Pilot layihə kimi ancaq orqanik məhsul istehsal edən kəndlərin də müəyyənləşdirməsi mümkündür. Şübhəsiz ki, bu zaman həmin kəndlərin bələdiyyələrini də prosesə cəlb edərək orada ancaq orqanik məhsul istehsalını təşviq etmək olar. Seçilmiş kəndlərdə əldə edilən uğurlu nəticələr isə ölkə miqyasında orqanik məhsul istehsalına marağın artmasında böyük rol oynaya bilər.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatla əlaqədar olaraq dəyərli təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və işdən irəli gələn əməli təkliflər aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafını şərtləndirən amillər. “Kooperasiya” elmi – praktiki jurnal №4 (43). Bakı, 2016, s.47-52.

2. Вопросы поощрения производства и экспорта экологически чистой сельскохозяйственной продукции. Научно-практический журнал «Современная наука: актуальные проблемы теории и практики». Серия «Экономика и право». Москва, №2, февраль, 2017, стр.49-53.

3. “Biotexnologiya inqilabı” şəraitində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı məsələləri. “Aqrar Elm” Jurnalı №2, Bakı, 2017, s. 166-169.

4. Azərbaycanca ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafında strateji yol xəritəsinin rolu. AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., prof. Akif Musayevin anadan olmasının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2017, s.205-207.

5. Нынешнее состояние и перспективные направления развития экологически чистого сельского хозяйства в Азербайджанской Республике. Международный технико-экономический журнал. Москва, №5, 2017, стр. 33-39.

6. Azərbaycanca ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılması. KTİETİ elmi əsərləri №4, Bakı, 2017, s.18-25.

7. Ekoloji təmiz ərzaq məhsulları istehsalının təşkilinin prioritetləri. “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal №1 (48). Bakı, 2018, s.35-43.

**Организация производства экологически чистой
продовольственной продукции и совершенствование его
управления в Азербайджане**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена проблемам организации производства органической пищевой продукции и улучшения его управления в стране.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении обоснована актуальность темы исследования, указаны степень изученности, цели и задачи, предмет, объект и теоретико-методологические основы, информационная база исследования, его научная новизна и практическое значение.

В первой главе диссертационной работы под названием «Теоретико-методологические основы организации и управления производства органических продуктов питания» проанализированы теоретические основы производства органических продуктов питания, факторы, влияющие на управление производством органических продуктов питания, роль производства органической сельскохозяйственной и продовольственной продукции в охране земельных и водных ресурсов.

Вторая глава диссертационной работы называется «Анализ современного состояния организации и управления производства органической продовольственной продукции в Азербайджанской Республике». В этой главе рассмотрено реальное состояние дел в сфере производства органической продовольственной продукции, вопросы обеспечения населения страны органической продовольственной продукцией, подробно проанализированы существующие проблемы, связанные с управлением производства органической продовольственной продукции.

Третья глава, которая называется «Направления совершенствования организации и управления производства органических продуктов питания в Азербайджанской Республике» посвящена исследованию приоритетов организации производства органической продовольственной продукции, анализу возможностей применения мирового опыта в сфере производства органической продовольственной продукции в условиях Азербайджана и вопросам совершенствования механизмов организации и управления производства органической продовольственной продукции.

В заключительной части работы приведены выводы и предложения соискателя по теме диссертационного исследования, представляющие определенный научно-теоретический и практический интерес.

**Organization of ecological fresh food products
production and improving its management in Azerbaijan**

SUMMARY

The given dissertation deals with problems of organization of ecological fresh food products production and improving its management in Azerbaijan.

The dissertation consists of introduction, three chapters, nine paragraphs, results and suggestions, and a list of references.

Introduction shows the relevance of the topic, the level of knowledgeability, goals and objectives of the research, its subject, object, theoretical and methodological basis, information base, scientific novelty and practical value.

In the first chapter of the thesis entitled "Theoretical-methodological bases of organization and management of organic food production". This chapter researches the theoretical bases of the production of organic food products and the factors influencing the management of organic food production. Also, the role of organic farming and food production for protecting soil and water resources are analysed in this chapter.

The second chapter of the dissertation entitled "Analysis of the current state of the organization and management of organic food products in the Republic of Azerbaijan". This chapter analyzes the current state of the organic food production and evaluates of provision organic food products to the population. At the same time this chapter analyzes existing problems of the management of organic food production.

In the third chapter of the dissertation titled "Directions for improving the organization and management of organic food production in the country". This chapter has researched the priorities of the organization of the organic food production and good practice in some countries. Also, the author tries to find way to the application of world experience for production of organic food in Azerbaijan. At the end of this chapter recommendations for improvements management and organization of mechanisms of organic food production have been put forward.

Conclusion provides with results and suggestions including certain scientific-theoretical and practical concern for the research work.

The dissertation ends with the results and the list of used literature.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ВАГИФ БАЙАЛИ оглу АТАШОВ

**ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА ЭКОЛОГИЧЕСКИ
ЧИСТОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ И
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЕГО УПРАВЛЕНИЯ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

5308.01 – «Общая экономика»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике

БАКУ – 2018